

Kőfejtés és/vagy építészet

Horváth János és az irodalomtörténeti feladat megoszlása

Toldy Ferenc szeme előtt még olyan irodalomtörténet-írás eszménye lebegett, amelyben ugyanaz a személy végez minden munkafázist a forráskutatástól és forráskritikától a teljes körű adatfeltáráson és nagyarányú szövegkiadási tevékenységen át a leletek történeti és esztétikai értékeléséig és nemzeti nagyelbeszéléssé szövéséig. Kései irodalomtörténetében (1865) a század első három évtizedére visszatekintve egyazon tudománytörténeti fejezetben tárgyalta a korabeli irodalomtörténeteket és szövegkiadásokat, rámutatva szoros összetartozásukra, s noha a kétféle alaptevékenység egykori művelői közt alig említhetett közös nevet, büszkén emelte ki fiatalkori önmagát *mindkét* névsorban: költésztörténeti áttekintéseket írt és régibb költők hagyatékát mentette meg az irodalom számára.¹ Kettős célkitűzésére még jellemzőbb az építési metafora, amellyel 1851-ben megjelent irodalomtörténetének összetett feladatvállalását utólag szemléltette, amikor az akadémia (1857-ben) elhatározta, hogy visszamenőleg kiosztja az 1848-tól 1856-ig elmaradt nagyjutalmakat. „A jutalomra n[em] tartottam számot, mert [...] nincs ember köztünk, ki tudja, mit leistoltam csekély munkám által; azt hiszik hogy szépen összeszedtem és raktam az elszórt tudomásokat, nem is gyanítva, hogy az egész, a materiálétól kezdve a historiai architekturaig új, olyan amilyen, alkotás.”² Bizalmas magánlevélben keserű iróniával idézte a közfelfogást, amellyel szemben ő épp azért ítélte művét alapvetőnek, mert részleteit *nem* másodkézből vette. „Szokás volt Wall[aszky] és Pápay munkáikat irod[alom]történeteknek nézni: s ím itt van még egy. Hát mi van ebbé' különös? Nem természetes-e, hogy a harmadik kiírta a másodikat s az első? s ezzel – punctum! Hogy itt egy historiai alkotmány van, melynek még a legkisebb darab téglája is, amint van, ép' úgy enyém, mint az eszme, mely architektúrájában nyilatkozik, arról sejtésök sincs.”³ Anyag, téglák, architektúra, eszmeiség: egy jellegzetes tudományfelfogás összetartozó és itt még teljes metaforakészlete. Történetesen az építész Joseph Thalherr unokája, sőt egy hajdani építész-dinasztia kései leszármazottja alkalmazza a maga eltérő mesterségére, de nem életrajzi okból van jelentősége, hanem mert ez lesz, majd nemzedékeken át ez marad a magyar irodalomtörténet-írás módszertani gondolkodásának viszonyítási alapja.

Legjobban a történetírást kőfejtéshez és házépítéshez hasonlító kettős vándor-metaphora átértelmeződéseire figyelhetjük meg, hogy Toldytól Beöthynt át Horváth Jánosig hogyan szűkül, illetve hogyan oszlik ketté az irodalomtörténetész szerepfelfogása, azaz feladatköréből hogyan záródik ki a kezdetben még beletartozott anyagfeltárás, hogyan építkezik az irodalomtudomány reprezentatív nagyműfajának, a nemzeti irodalom fejlődéstörténetének szerzője egyre nagyobb arányban mások leleteiből, mígnem feladata szinte csak maga az építés marad, vagyis egy hallgatóságos munkamegosztás jegyében a forráskutatást és szövegkiadást már filológusibb hajlamú elődei és kollégái végzik számára, sokszor nemzedékeken át várva (mondhatni pozitivistáknak messianizmussal) az ő majdani eljövételét. Az idevágó módszertani problémák előérzetében Bajza szemléltetésül már 1833-ban ehhez a metaforapárhoz folyamodott, szembefordulva mindazokkal, akik az anyaggyűjtést önmagában is feltétlenül értékesnek tekintették, és kizárták annak lehetőségét, hogy az összehordott anyag végül esetleg semmire sem lesz jó. Szerinte Horvát István irdatlan adathalmazáról is utólag fog kiderülni, mennyit ér, holott azt a történetész saját kezűleg gyűjtötte. „Ő köveket fejtet a bányákból, s rakásra gyűjti azokat; [...] s ha ezen kifejtett s rakásra gyűjtött anyagok alkalmasak lesznek arra, hogy belőlök majd egy teremtő kéz felépítheti a bámulandó historiai alkotmányt, akkor [...] ki lenne igazságtalan és tompa itéletű Horvát buvárkodásainak hasznát tagadni? Azonban, ha [...] gyümölcse csak az leszen, hogy Horvát ismeretlen üregek mélységéből, ismeretlen köveket halmozott rakásra, melyek azonban vagy keménységök vagy porhanyóságuk miatt nem alakíthatók, nem faraghatók, s az építő művész őket nem használhatja, akkor mindezen nagy törekedések csak bámulandók lesznek, de igen kicsiny hasznúak, [...] becsülöm a történetvizsgáló fáradozásait, mert történetvizsgálat nélkül nem támadhat történetíró; de csak ott becsülöm úgy mint eszközt, de soha nem mint célt.”⁴ Metaforáival már Bajza szövege is jelentős státuskülönbséget érzékeltet az építő *művész*, illetve az őt kiszolgáló kőfejtő munkás között, de még nem tartja lehetetlennek, hogy a kettő esetleg megférhet egyazon személyben; eszmefuttatása ugyan a jövőre utal, amikor egy művész teremtő kezétől várja az összehordott anyag értékesítését, de elvileg nem zárja ki, hogy előkészítő munkája befejeztével akár a kőfejtő is művésszé válhat, és magasabb rendű céljához faragással átalakítva maga használhatja az addig felhalmozott köveket.

Ehhez képest árnyalatnyi, de tudománytörténetileg jelentős különbség, hogy 1871-ben, Toldy félszázados szerzői jubileumán az ünneplők már elsősorban azért csodálják az ünnepelet alapkutatókat, mert azokat saját maga végezte el, ami eszerint nem tartoznék magától értetődően feladatához. Ritka érdemének tekintik és különböző (bányász-, régész- vagy bűvár-) metaforákkal zengik az alászállás dicséretét, máris közmegegyezésként utalva arra, hogy felhozott anyagából elsőként alkotta meg a magyar irodalom törté-

netét. Kőfejtési metaforáját a fiatal Beöthy alkalmilag szobrászattal társítja, de az önellátás modellje változatlanul eszmény marad. „Mintha a szobrász maga vágná ki a hegyek rejtett gyomrából a köveket, melyekből faragni fog. Magának kellett gyűjtenie az anyagot is, melyből dolgozott, és munkálkodása közben irodalmunknak nem egy kincséről fejtette le a feledés »pókháló-ját«. [...] Igy többé lesz szemünkben Toldy, mint az első, nagy magyar irodalomtörténet írójává, és irodalmunknak amaz alapvető nagyságai közé sorakozik, kik utódaik koszorúinak egy részére is méltó igényt tarthatnak.”⁵ A Kisfaludy-Társaság ünnepségén Greguss Ágost titkári üdvözlő beszéde a jelen levő Toldyt először azért dicséri, mert elsüllyedt magyar kincseket hozott napfényre a régmúlt romjai alól, majd elismerően sorolja elvégzett feladatait („irodalmunk műtárát gazdagon fölszerelvén, annak igazán te lettél első rendezője, s te szemelted ki belőle a legértékesebb darabokat, hogy majd egyenkint, majd csoportosan világ elé bocsássad”), szövegkiadói munkásságát a névtelen nyelvemlékektől Vörösmartyig („mintegy óriási példatárt a majdani történethez”), végül irodalomtörténeteit, amelyekkel sikerült meggyőznie hazai és külföldi olvasóit a magyar irodalom régtől eredő „jogfolytonosságáról”, bebizonyítva, hogy annak múltja és jelene „méltó a buvár figyelmére”.⁶ Az ünnepségen Greguss (leginkább régészeti) feltárás-metaforája Szász Károly ódájában is elhangzott: „S mig a világtól elfeledten, / Bemlott sírok mélyiben / S özönviz rakta rétegekben / Egy elásott emlék pihen, / [...] Leszállsz, hogy a mélyből kivond.” Greguss rátalál a feltáráshoz illő építés-metaforára, felvillantva a magyar irodalomnak otthont adó Pantheon emelkedő körvonalait és célozva (magasztaló szónoki kérdéssel, nem módszertani problémaként) a mások általi befejezés lehetetlenségére. „Te szellemünk történetének / Buvára s alkotója lól: / [...] Nagy épület, mit már emeltél, / Hogy szellemink benn’ lakjanak: / Alapja széles, orma fen kél, / S még többre telnék az anyag. / Mind több-több gyűl a fal körébe, Melyet magas- s magasbra raksz... / Ki rakná föl, ki végzené be, / Ha te kidőlsz, ha te megagagsz?!”⁷ Kutatás és megformálás összetartozásának eszményét ekkoriban azok is vallják, akik egyébként az irodalomtörténetről más-másféleképp gondolkoznak. Még a leginkább különálló Bodnár Zsigmond is ennek jegyében írja méltatását 1875-ben, Toldy élete utolsó évében, összegyűjtött munkáinak VII. kötete alkalmából. „A nemzeti kincsek gyűjtésének korát éljük. A történelem, az archaeologia és irodalom bányáiba szállanak le kutatóink, éles szemmel vizsgálják a mult idők aknáit s kitarításuk elől nem rejtőzködhetik el a drága kő és fém keresett ere, megtalálják, felszínre hozzák és itt-ott feldolgozzák. Toldy Ferenc ez utóbbiak közé tartozik. Nem csupán gyűjt, nem csak szerez, hanem alkot is.”⁸ Bő két évtized múltán, a millenniumon Beöthy ugyanezért, de már épülethasonlattal magasztalja Toldyt, aki a nemzeti tudományok minden ágát szakértelemmel művelve és a segédmunkát is maga végezve tudott a nemzet irodalmi Pantheonának alapító építő-

művésze lenni. „Egy félszázados pálya fáradhatatlan lelkesedésével, lángoló nemzeti tüzevel, a múltakon csüggő megható és makacs kegyeletével, a kiadások, gyűjtemények, anthológiák, történeti és széptani bírálatok, beszédek, életrajzok, rendszeres feldolgozások roppant tömegével megalkotta a magyar irodalomtörténet tudományát. Ő hordta össze köveit, ő emelte csarnokát, ő rendezte be és díszítette.”⁹ Beöthy nemhiába csodálta ezért hajdani mesterét, ő maga ugyanis már ehhez fogható gyűjtői és forráskiadói tevékenység nélkül művelte irodalomtörténeti szakmáját; találó megállapítás róla, hogy minden módszer közül a filológiai vonzotta legkevésbé, ezért „főként Toldy anyagából s Gyulai értékeléseiből épít tovább”.¹⁰

Beöthy nem állt egyedül azzal, hogy Toldy anyagából építkezett, sőt a kőfejtők és építésszek közt táguló senki földje a századvégen már aggodalomra adott okot: tartani lehetett tőle, hogy az anyagelőkészítés fázisainak kimaradásával ingatagnak bizonyulhatnak az örökölt alapvetésre rakott újabb szintek. Heinrich Gusztáv a Budapesti Philológiai Társaság 1886. december 26-ai (elmaradt) közgyűlésére szánt megnyitó beszédében azt írja, hogy a magyar filológia („nemzeti tudományunknak ezen legfontosabb ága”) szakjai közül csak az összehasonlító nyelvészet áll igazán tudományos színvonalon, a többi kezdetleges állapotban sínylődik, amit a kielégítő minőségű életműkiadások teljes hiányán, valamint az értékelhető monográfiák, életrajzok és tanulmányok csekély számán kívül éppen az irodalomtörténeti forráskutatás elhanyagolása súlyosbít, mégpedig az így ellenőrizetlenül túltengő átvételek miatt. „Irodalomtörténetünk [...] csak igen csekély részben tudomány, nagyobb része csupán felszínesen hozzávető alanyi vélekedés; anyagának egy tetemes töredéke egyenesen mythologia, és éppen e mythoszok öröklődnek a legbámulatosabb szívóssággal szerzőről szerzőre. Az önálló kutatás e téren a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, a források közvetlen kiaknázása kivételes eljárás. Az üres phrasis és az alaposabb képzettség nélkül szükkölködő fecsegő aesthetizálás az irodalomtörténet-írás főelemei. [...] A halhatatlan érdemű Toldy Ferenc mindenütt és mindenben a szikla, melyre az újabbak építenek, – pedig ma már jól tudjuk, hogy Toldyra építeni valóban semmiben sem szabad.”¹¹ Heinrich sajnos nem részletezi, miért és hogyan nem szabad Toldyra építeni, de értékítéletének ellentmondása (Toldy egyrészt halhatatlan érdemű, másrészt immár szinte használhatatlan) sejteti, hogy Toldyra még szerinte is jellemző volt a források önálló és közvetlen vizsgálata, vagyis (tehetnének hozzá) akik csupán átveszik anyagát, aligha az ő módszerével dolgoznak. (Előfordult persze, hogy Toldy nagyot tévedett, mint Hanka kézirat-hamisítványai esetében, de tévedéseit általában a közvetlen forrásvizsgálat *ellenére*, vagyis annak belső problémái révén követte el, nem pedig az ellenőrzés *elmulasztása* miatt.) Heinrich tudományos értékrendje fő helyén a bizonyosság ugyanolyan eszményét látjuk viszont, mint amilyet az itt élesen megbírált Toldy módszertani fejtegetéseiben szokhat-

tunk meg, sőt ugyanúgy szembeállítva az ellenőrizetlen állítások és megalapozatlan hiedelmek világával, mint nála szokott lenni; Heinrich számára a hosszan magasztalt klasszika-filológia „a legbefejezettebb, legbiztosabb tudományok egyike”,¹² szemben az újabb kori irodalmakról, köztük a magyarról is szóló munkákon (szerinte) eláradt esztétizáló véleményözönnel és légből kapott mitológémákkal, amelyeket érezhetően azért sorol a dilettantizmus tünetei közé, mert nem tudnak eleget tenni a tapasztalati ellenőrzés és bizonyítás követelményének. (Itt válik el Toldy szemléletének részleges és még csupán egyes ismeretkritikai tételekre szorító pozitívizmusa Heinrich átfogó módszertani pozitívizmusától, amely már közel van ahhoz, hogy az esztétikai ítéletet eleve megalapozhatatlan érzelemkítőrésnek fogja föl, és azt legszívesebben mindenestül kiutasítaná a tudományból.) Ugyanitt Heinrich a szakszerűtlenség elharapózását a nagyközönségnek tett engedményeknek tulajdonítja, az utóbbit pedig az 1849 utáni magyar irodalomtudomány egykor jogos céljának, a nemzeti elcsüggedéstől megóvó célzatának idejétmúlt beidegződéséből eredeztetni, és (a germanisztika és romanisztika példájára) a klasszika-filológia követésére buzdítva igyekszik megszabadítani kollégáit az egész nemzethez szólás kötelességétől és annak tárgyválasztási, illetve egyéb módszertani következményeitől. Számára az irodalomtörténet mint nemzeti tudomány már jóformán csak tárgyában nemzeti, célzatában nem kell annak lennie, ezért belterjesebben foglalkozhat a maga dolgával – többek közt ezért vált az 1890-ben elhatározott, 1891-ben elindított *Irodalomtörténeti Közlemények* az újraelapozó *részletkutatások* folyóiratává.¹³ Vagyis, metaforánkra térve, Heinrich arra törekedett, hogy a szerinte mihaszna légvárak építőit visszavezényelje követ fejteni a bányába.

Újabb hangsúlyeltolódás: miután a millenniumon Beöthy még csodálta Toldyt, akinek mindkét munkafázisra futotta erejéből, Heinrich meg elítélte azokat, akiknél az első kimaradt, negyedszázaddal később Horváth János már érezhetően helytelennek tartaná, ha neki is efféle megkettőzött erőfeszítésre volna szüksége. Mintha csak Bajza száz évvel korábbi balsejtelmét igazolná az önmagáért űzött, de kétes értékű anyaggyűjtésről, az 1920-as évek elején azzal kezdi *A magyar irodalom fejlődéstörténete* bevezetését, hogy az utóbbi fél évszázad öncélú részletekbe vesző gyűjtőmunkája, ez a „falanszteri kis-filológia” megfeledezett a szintézisről mint az adatoknak értelmet adó célról, s a szakfolyóiratok cikkeiben felhalmozott tömérdek összefüggéstelen részeredményből az irodalomtörténész csak keservesen alkothat bármi egységeset. „Építőanyag épületterv nélkül. Próbáljon valaki építeni belőle, lépten-nyomon abba kell hagynia, s magának futkosnia anyag után: itt egy oszlop, ott egy szegeletkő, itt ez, ott az hiányzik, nincs még elkészítve – s nem is lehet, mert az anyagot alkalmi érdeklődés, személyi véletlen, nem egyszer szeszély, általában tervszerűtlen szorgalom hordotta együvé. Építhetni ugyan belőle valamit, de nem azt, amit kellene, hanem – mint a játék-

ra szánt építőkövekből – csak azt, ami a véletlentől kiutalt anyag megenged és lehetővé tesz.”¹⁴ Jól kivehető a szemléletes analógia előfeltevése: rendelkezés, sőt baj, ha *magának* az irodalomtörténésznek kell anyag után futkosnia, ugyanis az ő dolga, testre szabott feladata, mondhatni rendeltetése az építés, egy szép, oszlopos ház (a nemzeti Pantheon?) felépítése, nem pedig az anyaggyűjtés, még kevésbé az anyag felkutatása: azt már másoknak kell(ett volna) kielégítően elvégezniük, mielőtt ő munkához lát. Beöthy metaforája szerint nem volt baj, hogy a szobrász Toldynak egyúttal kőfejtőként „[m]agának kellett gyűjtenie az anyagot is, melyből dolgozott”;¹⁵ Horváth már azt sugallja, hogy a hatékonyság érdekében mindenkinek a maga dolgát kell végeznie. Persze nem ok nélkül történt, és nem marad következmények nélkül, hogy az építés feltételeiről gondolkodva Horváth szemléltetésül a kőfejtés metaforája helyett ezúttal az építőköve-készletéhez folyamodott, amely előformált elemekből áll, ezért felhasználási lehetőségei szűkösebbek, mint a bányából kifejtett, még szinte bármivé faragható köveké. Nagyszabású irodalomtörténeti terveihez ígéretesen kínálkozott, majd kiábrándítóan lelepleződött a folyóiratokban és forráskiadványokban halmozódó adatkészlet csalóka látszatbősége; munkája során a tervébe nem illő vagy ahhoz képest hiányzó elemek ráébresztették őt az építés teleologikus jellegére, ezért gyakorlatában már nem hitte, hogy mindent használni tud (vagy használnia kell) a rá hagyott anyagból, de elvileg még mindig nem kérdőjelezte meg elődei pozitivistá előfeltevését a bármilyen célra használható anyag teljes összegyűjthetőségéről. Problémáit az építőköve-készlet metaforája által inkább a rendelkezésére bocsátott készlet *eseti* szűkösségével magyarázta, anyagának véletlenszerű (nem pedig eleve szükségszerű) fogyatkozásai miatt panaszkodott, az örökölt készlet alkalmankénti kiegészítésének fáradságos többletmunkáját nehezményezte, de hagyománytisztelő kultúrafelfogásához híven nem állította a nemzedékek által végzett folytatólagos kutatás lehetetlenségét és az egész örökség *eredendő* alkalmatlanságát, sőt a kapott anyag mégiscsak használható részéből továbbra is alkotni akart. Panaszát részben az ekkoriban írt, 1920 őszén befejezett Petőfi-könyv tapasztalata váltotta ki, amelyről előszavában és hátsó jegyzetapparátusa bevezetőjében nagyon hasonló módon, helyenként azonos szavakkal adott számot. Eszerint megpróbálta maga pótolni a költőre vonatkozó hatástörténeti ismeretek hézagait („Nem hogy idegen, de még magyar költő-elődeihez való viszonya sincs annak rendje és módja szerint földerítve. [...] amit e részben eddigél tudunk, azt inkább szerencsés véletleneknek, mintsem rendszeres utánjárásnak köszönhetjük”), s az addigi esetlegesség helyett módszeresen igyekezett eljárni („Nem véletlenül észrevett, vagy elszigetelt adatokat közlök, hanem tervszerű, gondos vizsgálódás eredményeit”), de munka közben mindvégig érezte, hogy feladatának csak töredékes sikerrel és többnyire majd később (mások által) ellenőrzendő valószínűséggel tehet

eleget.¹⁶ Bár ekkor még (kénytelenségből) hajlandó volt alapkutatással pótolni a hiányok nagy részét, vagyis építés közben maga járkált anyag után, könyvéből megállapítható, hogy csupa nyomtatott forrást hasonlított össze, tehát (az irodalomtudományban megfakult szót bányászati metaforaként értve) *feltárástra* nem vállalkozott.

Pedig egyes elődeire visszatekintve észrevette, sőt rendkívül nagyra becsülte, hogy anyagukért leszálltak a mélybe. Szilády Áronról szóló emlékbeszédében (1824) kiemeli, hogy a magyar irodalomtudományban a két évvel azelőtt elhunyt tudós volt „az első nagyarányú specialista”, nem zárulva sem összefüggéstelen mikrofilológiába, sem régimódi polihisztorságba; leginkább mégis azt bámulja, hogy Szilády saját anyaggyűjtésből dolgozott, mégpedig nemcsak alkalmilag, például amikor „maga által felkutatott adatok alapján” írt nagy hatású könyvet az addig szinte csak névről ismert Temesvári Pelbártról, hanem egész pályafutása az önellátás jegyében bontakozott ki, készségeit, szakértelmét, anyagát és módszereit egyaránt a régi magyar irodalom történeti feldolgozásához válogatva és fejlesztve, s nem riadva vissza attól, hogy megtervezett épületéhez maga fejtse a követ. „Teológia és egyháztörténet; antik, középkori és humanista latinság; rokon nyelvek és költészetek; keleti nyelvismeretek és segítségükkel akadálytalan kortörténeti otthonosság; – mindez egyenként is méltó célja lehetne egy emberéletnek. Szilády pályáján azonban mindez csak előkészületnek tűnik fel, az ő szavával mondva: *szerszámkovácsolásnak*, hogy legyen mivel kibányászni a sziklákat élte főművéhez. S valóban nehéz is lesz abból valamit megrendíteni; letördelőzhet róla egy s más, de az egész szilárdan megáll.” Összefüggésbe hozván Szilády életművének maradandóságát az önellátó modellel, Horváth részletezve, már-már allegóriává bontva ünnepli, szinte megdicsőíti a kőbányászati metaforát: „Ő maga készítette csákányát; éle egy hosszú élet bányászmunkájában meg nem csorbult, s aki fel bírja emelni, tovább dolgozhat vele. Eljárása módszeres, de módszere nem eltanult sablon, hanem egy erős elme egyéni alkalmazkodása a maga által kitűzött feladat kívánalmaihoz. Nem mesterember, hanem önálló, hatalmas tudós egyéniség. [...] Ő csak dolgozott, [...] mint a bányász, aki egymagában, és csak keze alá világitva csákányoz éjjel-nappal, lent a tárna mélyén.” Amit már az utódok számára aligha felemelhető csákány jelzett, azt megerősíti a záró bekezdés visszarévedő hasonlatsorozata, miszerint Szilády legfőljebb a régi századok nagyerejű magyarjaihoz, illetve az ótestamentumi pátriárkákhoz volna fogható: Horváth úgy növesztette *mitikussá* Sziládyt, hogy ezzel egyszersmind végérvényesen a *múlthoz* kapcsolta, megpecsételve az emlékbeszéd retorikai záróformulájával: „Jól megnézzük Szilády Áron hatalmas távozó alakját! Aligha látunk hozzá mérhetőt ebben az életben.”¹⁷ Mindez a sorok között, a metaforák eresztékeiben elrejtve mintha azt sugallná, hogy Horváth szerint a nagy feladatpárosítás ekkor már nem lehetséges többé, az újabb irodalom-

történészeknek tehát választaniuk kell kőfejtés és házépítés, vagyis kiszolgáló mesteremberi és szuverén tudósi munka között.

Részben ebből a kimondatlan felismerésből magyarázható, hogy Horváth általában nem vállalt kiadatlan művekig hatoló forráskutatást, nem rendezett sajtó alá kritikai (vagy bármilyen) kiadást, nem készített írói életrajgyűjteményt, és mindössze a költészettörténeti szöveggyűjtemény (főként Toldytól örökölt) műfajában tette le az asztalra a *Magyar versek könyve* gyönyörű kötetét 1937-ben, majd kibővítve 1942-ben, de ennek bevezető tanulmányában is épp a forráskritikai vonatkozásokat hagyta említetlenül. A forrásfeltárás *utáni* munkafázisra valló beidegződéseit szinte pályája kezdetétől megfigyelhetjük, például már korai nagyszabású könyvismertetésében, amelyet Endrődi Sándor *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849* című szöveggyűjteményéről írt 1913-ban. „Használjuk fel e gazdag anyag megjelentét némi tanulságok levonására” – írja előljáróban, majd harminc lapon át fejtegeti a közölt dokumentumokból levonható tanulságokat Petőfi alkatára, művészetére és fogadtatásának sajátosságaira nézve, a recenzió alkalmát megragadva voltaképpen nem recenziót ír, hanem egyéni vázlatot készít a maga Petőfi-képéhez, s a terjedelmes cikk utolsó bekezdésébe iktatott egyetlen mondatnyi kritika jellemző módon arról szól, hogy a kötet hogyan szolgálhatta volna ki még jobban használóit.¹⁸ Tiszteli Sziládyt, amiért az „ex fonte dulcius” jelszavához híven (mely „a mindenkor csak első kézből merítő önálló tudósé”) könyvismertetésben sem közölt olyan átvett fordításrészletet, amelyet előzőleg nem volt módja az eredetivel összehasonlítani,¹⁹ de ő maga már nem foglalkozik Endrődi (nyilván egészében megbízhatónak érzett) anyagának filológiai ellenőrzésével vagy akár csak jellemzésével. Ebből ugyanúgy sejthető, mint az *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* című korai (1908-ban megjelent) tanulmányából, hogy kezdettől fogva valami nagyvonalúan összegző feladat vonzza.

Életművében a néhány szóba jöhető kivétel csak erősíti a szabályt. Pályája elején, 1907-ben, *Dugonics Csereijének forrása* címmel közzétett fontos tanulmánya méltó párja volt Heinrich Gusztáv *Elfrida* című hajdani (1882) dolgozatának, amely Dugonics *Kun Lászlójának* forrását tisztázta; ekkor még úgy látszhatott, Horváth a filológusokhoz csatlakozik, vagy később megpróbál a maga felkutatta anyagból irodalomtörténetet írni, azonban mihelyt dolgozni kezd első átfogó szintézisén, az 1920-as évek derekán, ez a feladattípus a szövegkiadással együtt kiszorul tervei, sőt lehetőségei közül. Tisztában volt azzal, hogy egy-egy kritikai kiadás sajtó alá rendezése mennyi energiát és időt emészt fel, ismerte (1927–28-ban idézte is) Gyulai panaszát 1863-ból („A Vörösmarty kiadása megöl. Mindennap két ivet kell revideálnom s összevetnem a régi kiadásokkal”), és jól tudta, hogyan kérte Szabó Károly az éjt nappallá téve dolgozó Gyulait, hogy kímélje magát, majd hogyan bámulta munkabírásáért, miután e tizenkét kötetes, életrajzzal ellátott kritikai ki-

adás (1863–1864) rengeteg teendője közben kiadta Petőfi műveit három kötetben, előszóval²⁰ – de annál jelentősebb, hogy maga Horváth *nem* követte a mesterének tekintett Gyulaiit ezen az úton. Bármennyire ünnepelte Sziládyt, amiért az Toldy halála után átvette az előkészületben lévő nagy forráskiadvány-sorozat, a *Régi Magyar Költők Tára* szerkesztését,²¹ ő maga nem hitte, hogy ilyen feladatokat társíthat irodalomtörténetei megírásához, sőt azokra készülődve az 1820-as évek közepétől már egyes korábbi megbízatásairól is fokozatosan lemondott, így (1826 után) a *Napkelet* kritikai rovatának szerkesztéséről, sőt 1838-tól (szívbetegségétől) fogva mindenről az íráson és tanításon kívül. Hallatlanul sokat, módszeresen és elmélyülten olvasott, de szinte kizárólag már publikált műveket; hosszú századok irodalmának megismerésére azért is futotta idejéből, mert ahol csak lehetett, mások alapkutatásai, forráskiadványai és (például Szinnyei jóvoltából) adatgyűjteményei segítségét vette igénybe. Toldyról 1871-ben a fiatal Beöthy még joggal írhatta, hogy „[n]em kevesebb időt kellett töltenie poros levéltárak foliánsai között, mint íróasztala mellett”;²² Horváth tudta, hogy idejének ilyen kettéosztását már nem engedheti meg magának, ha feladatát el akarja végezni.

Másfelől az is kiderül mindebből, hogy Toldy, Gyulai vagy éppen Szilády Áron munkásságára visszapillantva, azaz csupán *szakmabeli* elődei példáját követve Horváth nem láthatta volna igazi feladatát abban, hogy a mások által feltárt, ellenőrzött és előkészített anyagból tisztán mint építő alkosson. Szerepe átértelmezésében, talán öntudatlanul, egy másfajta modell is batoríthatta, mégpedig a nemzeti nagyelbeszélés műfajváltásának rejtett, de észrevétlenül ekkor már régóta ható logikájával. Megfigyelhetjük ugyanis, hogy a maga tudományos nagyelbeszélésének létrehozása mint feladat leginkább a nemzeti nagyepika mestereire hasonlít, főként Arany Jánoséra, akit az egyetlen igazán klasszikus magyar epikusnak, sőt egész költészetét tekintve a legnagyobb magyar klasszikusnak tartott, költészete mellett irodalomtudósi munkásságát is csodálva.²³ Aligha véletlen, hogy Arany egykor szintén a téglákból épített ház metaforájával utalt a létrehozott egész értékének többletére a részek összegéhez képest (a *Murány ostromából* olyan lett volna szemelvényt közölni, „mint midőn valaki házát el akarván adni, pár téglát vitt abból vásárra mutatványul. Az egész talán valami; de szét szedve semmi”²⁴), gyakorta elmélkedett a költőileg továbbképezhető történeti vagy mondai anyag szükségességéről, sőt nemegyszer Horváth majdani panaszához hasonlóan kesergett a tervéhez illő építőanyag hiánya miatt. A gyűjteményektől és levéltáraktól távol élve 1851 elején Szilágyi Istvántól kért segítséget, de sajnálkozva állapította meg, hogy a megkapott könyvekben nem egészen azt találta, amit a maga dédelgetett tervéhez használni tudott volna.²⁵ Pár év múltán, 1854 elején, Gyulainak panaszolta csalódottan, hogy a *Toldi* folytatásához nincs elegendő támpontja. „Hol az anyag? [...] történeti, vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani; talán nincs inventióm,

phantasiám: [...] nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész.” Jellemző a házépítés-metaphora itteni ellenképe is: kész és kézzel fogható alapozás nélkül, mint mondja, csak *légvárat* emelhetne, a *Toldi-trilógia* második részével azért nem halad, mert Ilosvai magára hagyta.²⁶ Építőanyag és épületterv kényes viszonyáról sokat töprengett: miközben olykor az epikai céljához nem illő, s ezért alkalmatlan művelődéstörténeti vagy költői forrásanyag használhatatlanságáról panaszkodott, többször elmondta segítőknek, például 1851 tavaszán éppen Toldynak, hogy ami a tárgyára vonatkozó mondanévkörből egyáltalán megőrződött, azt ő műve ún. epikai hitele kedvéért szívesebben beépítené, „a hol csak lehet”, mintsem a pusztá képzeletéből dolgozzék, Toldy ezért továbbra is küldje el neki, amit talál, hátha akad közte értékesíthető. „Ki tudja, mit hol használhatok? egy töredék, egy forgács, egy példabeszéd gyakran becses eszméket költ fel, s építőnek, míg műve nem kész, az anyag sohasem fölösleges.”²⁷ Ez a „sohasem” nem utal többre, mint amit már Bajza megjegyzett két évtizeddel korábban a *tudományos* anyaggyűjtés minősítő elvéről: sosem eleve és önmagában rejlik, hanem csakis utólag és az épület céljához mérve derül ki a felszínre bányászott anyag fölöslegessége vagy használhatósága. Sőt, Arany erre az összemérésre várva fenntartotta annak a lehetőségét is, hogy az időközben megérkező anyaghoz igazítja tervét, akár a kompozíció már kidolgozott (öt éneknyi) részének feláldozása árán: „most, mielőtt az egész Toldi mondát bírnám, nem tudom, mi fog az eddigi építményből megmaradhatni s nem lesz-e egészen új tervre szükségem”.²⁸ Horváthnak persze nem az epikai, hanem a tudományos hitel kedvéért volt szüksége anyagra, mégis feltűnően hasonló szellemben indokolja meg *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig* jegyzeteinek elején, hogy ilyen „összefoglaló jellegű munkában” miért tartotta fölöslegesnek lábjegyzetekkel utalni forrásaira: „Többnyire úgysem a részletek az enyéim, hanem az irodalomszemlélet módja s a fejlődés rendjének megfigyelése: a compositio.”²⁹

Sokatmondó szövegérintkezés az irodalomtörténész és legbecsültebb költője között: amint Arany egykor azt vallotta, hogy ő „nem egyes helyekért, hanem compositióért” dolgozik, és műveinek „főleg” kompozíciójában rejlik a poézis,³⁰ Horváth úgy érezte, első korszakmonográfiájának nem részleteiben, hanem leginkább a kompozíciójában rejlik az ő tudománya. Kimondván, hogy a részletek többnyire *úgysem az övéi*, Horváth elszakad Toldytól, aki a maga irodalomtörtérről szólva ennek épp ellenkezőjét hangoztatta büszkén („még a legkisebb darab téglája is, amint van, ép’ úgy enyém, mint az eszme, mely architektúrájában nyilatkozik”³¹), és a kompozíció fontosságának elsőbbsége jegyében önkéntelenül Aranyhoz csatlakozik. A fejlődés rendjét szemléltetni hivatott kompozícióra törekedve Horváth a maga tudósi munkájának lényegét az előző félszázad távlattalan adatgyűjtése helyett a rendszerező összefoglalásban látta, a felhalmozott részletadatok koncep-

ciózusan egységes elrendezésében; jellemző, amit 1822-ben fejlődéstörténeti előadás-sorozata kétféle rendeltetéséről gondolt: a kezdőknek általános tájékoztatás, az anyagot már ismerő kész tudósoknak pedig „javaslat a rendszerezésre”.³² Nem tudni, hogy aki észrevette és az 1930-as évek elején hallgatóinak is hosszan sorolta a kritikusi és *költői* feladataira készülő Arany műveleteiben a tudósi hajlamra valló mozzanatokot,³³ és aki pár évvel később a saját mesterségét „szöveges tudomány”-nak nevezte, mert ezt a tudományt „csak a szöveg teremti meg”, mégpedig a tudós által megírt „huzamos szöveg”, amelyben „a beszéd *egésze* jelent valamit”, ezért hozzá kell látni, „mint a selyemgubó legöngyölítésének”, s megtalálva a szál elejét, „egyvégtében” lefuttatni,³⁴ az vajon észrevette-e, hogy feladata és munkamódszere sokszor még részleteiben is mennyire hasonlít az epikus Aranyéra, s hogy mindketten valamiféle (jóllehet más-más szabályú) nemzeti nagyelbeszélésen dolgoznak, mindketten nagyrészt átvett és céljukhoz átalakított anyag egységbe rendezésével, s noha előkészületül mindketten történelmi szakmunkákat és irodalmi alkotásokat olvasnak művükhöz, mégpedig nemegyszer ugyanazokat, a *kutatásról* mindkettejüknél a kompozícióra, vagyis a *megírásra* kerül át a legfőbb hangsúly.

Nagyarányú kompozíciójába fogva Horváth már *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* írásakor akkora épületsort kezd felhúzni, hogy ahhoz rengeteg adatot kell átvennie másoktól. „Szilády Áron, Volf György, Katona Lajos, Horváth Cyrill, Zoltvány Irén, Vargha Damján, Király György és mások után középkori irodalmunk tanulmányozása Jakubovich Emil és Timár Kálmán újabb kutatásaira építhet legtöbbit. Az alábbi jegyzetekben lépten-nyomon reájuk hivatkozom.”³⁵ A problémát nem intézhetjük el azzal, hogy itt éppen a középkori magyar irodalomról van szó, amely az irodalomtörténésztől másféle és többféle szakértelmet kívánt volna, mint az újabb kori,³⁶ Horváthnak pedig kezdettől a XIX. századi irodalom volt a legsajátabb kutatási területe. Ugyanis Petőfi-könyvében (1822) túlnyomórészt szintén mások kutatási eredményeiből vette szöveg- és adatkészletét; előszava szerint főként Havas Adolf kritikai kiadásából (1892–1896), Ferenczi Zoltán Petőfi-életrajzából (1896), valamint Endrődi Sándor fogadtatástörténeti összeállításából (1911) dolgozott, s mint újabban megfigyelték, egész további pályafutása során „konstansnak” tekinthetjük innen származó „forrásbázisát”, és nagyrészt ez tette lehetővé irodalomtörténeti kulcsfogalmainak állandóságát.³⁷ Horváth persze a meglévőből szuverén módon használta fel mindazt, amire szüksége volt, igazodva könyve választott műfajának (az életrajztól és az esztétikai méltatástól egyaránt különböző, de életrajzi adalékokat és esztétikai szempontokat egyaránt használó pályaképnak) kívánalmaihoz, vagyis az anyagot sohasem önmagáért és a lehető teljességért kereste, hanem ugyanúgy célirányosan, műve szemléleti és szerkezeti egységének szükségleteihez mérten válogatta, mint szakirodalmi hivatkozásait. Mint előszavá-

ban leszögezi, nem „monográfiát” akart írni („mely Petőfire vonatkozó összes ismeret-anyagunkat rendszerezve közlené”), hatszáz lapnyi könyve „csak essay”: „Nem vonszolom magammal, jegyzet-különcként minden mondaton, az egész nagy Petőfi-irodalmat. [...] Petőfi-encyklopédiává szét-tördelőzni nem volt szándékomban.”³⁸ *Szét-tördelőzni* nem: amiről ismét eszünkbe juthatnak Arany gyakori kritikusi felszólalásai egy-egy költemény öncélúnak ható, kompozíciót megbontó részleteinek anyagszerűsége ellen. Más kérdés, hogy Horváthnál a kompozícióba nem illeszthető anyag-többletet, melynek egy részét maga gyűjtötte, a könyv végén hosszú (mintegy nyolcvan lapnyi) tárgymutatóba gyűjtve mégiscsak megtalálhatjuk. A Petőfi-könyvnek a magyar irodalom egészénél vagy akár csak egy korszakánál jóval szűkebb tárgya lehetővé tette, hogy a tudós legalább egy vonatkozásban, a költő olvasmány-ihleteinek bemutatásánál megpróbálja, pályáján először és utoljára, a köfajtői és építési feladatok együttes elvégzését, de már az előszó rezignáltan előrebocsátja a kísérlet tanulságát: ez a kettős feladat immár nyilvánvalóan túlnőtt az egyén lehetőségein. „Egy ember ily nagy munkára képtelen, sokat kell fáradnia, míg bizonyosságra akad. [...] Ami tőlem telt, megtettem, s kivált az egykorú folyóiratokból, kisebbrendű kortársakból, de nagy magyar [...] és külföldi költőkből is [...] jelentékeny anyagot hordtam össze, mit részint tárgyalásomban értékesíttem, részint jegyzet-szerűleg elkülönítve, függelékként adok át a szakembereknek.”³⁹ Ott, nyilván, nem vesélyezteti a kompozíciót.

Sem az *olvasást*, amelynek zavartalanságára Horváthnak mindvégig gondja volt. Tudományos műről szólva (1931-ben) elég különösen, illetve máshonnan ismerősen hangzik, és az epikus szépirodalmi művek írásának és olvasásának mintául vételére mutat, amit Horváth *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* jegyzetelési módszerének indoklásául még hozzáfűzött a saját alkotásának tekintett kompozíció és az átvételnek elismert részletek megkülönböztetéséhez: nem akarta főszövegét, úgymond, aprólékos tudnivalókkal terhelni, sem az olvasás folyamatát lapalji utalásokkal megzavarni, ezért folyamodott a kötetvégi jegyzetekhez, amelyekben szakirodalmi kölcsönzéseiről műve szövegétől elkülönítve (és kompozíciójától függetlenül) adhatott számot. Mert az epikustól eltérően ő persze nem tehetette meg, hogy mindentől hallgat róluk, másfelől viszont nem vállalta többé a tételenkénti elszámolást sem, mint Petőfi-könyvében még tette (híven ottani előszavának ígéretéhez: „Ha mástól veszek valamit, utalok rá”⁴⁰). Átvételeinek itt már eleve csak egy részéről akart számot adni: „szükségét éreztem annak, hogy legalább oly esetekben, mikor nem közkeletű ismereteket meríték mások tanulmányjaiból, vagy nagyobb mértékben támaszkodom rájuk, az érdeklődőt ellássam a legszükségesebb felvilágosítással”.⁴¹ Nem tudni ugyan, hol kezdődik a már közkeletű ismeretek tartománya, illetve mekkora a nagyobb mérték, de az elv világos, és Horváth a gyakorlatban elégséges szabálynak

érezhette, mert ugyanígy járt el *Az irodalmi műveltség megoszlása: magyar humanizmus* esetében is,⁴² sőt ugyanígy jóval később *A reformáció jegyében: a Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete* (1953, 1957) írásakor, amelynek végén ismét leszögezi, hogy „folyamatos olvasmánynak” szánt könyve „olvashatóságát” zavarták volna a jegyzetszámok és lábjegyzetek, a kötet végére tett jegyzetapparátus pedig eleve nem mindenkinek szól a remélt szélesebb olvasó közönség (főként talán a művelt középosztály, de elvileg, mint már Toldynál is, az egész nemzet) tagjai közül. „A szakember tudja, mihez tartozik tájékoztató vagy igazoló jegyzet, s megtalálja azt itt az illető lapra utaló számok nyomán; a nem-szakember pedig bizonyára beéri azzal, amit szövegem nyújt neki.”⁴³ De az „illető lapra” szinte sohasem utal külön oldalszám, ehelyett Horváth többnyire hosszabb, jó néhány lapnyi szöveg-részt összefogva lát el hivatkozásokkal, ezért (talán szakemberként tanúsíthatom) gyakran nehéz megállapítani, sőt olykor lehetetlen, hogy mi mihez tartozik, egy hivatkozás pontosan mire vonatkozóan tájékoztat valamiről, illetve közelebről mit igazol. Mint 1922-ben megvallotta hallgatóinak egy előadás-sorozata bevezetésében, *örült*, ha kiváló elődöket idézhetett,⁴⁴ de könyveiben a nem szó szerinti idézés nyomai gyakran követhetetlennek válnak. Pedig másokat olvasva alighanem őt is zavarta, ha jegyzet általi közvetlen megfeleltetés híján nem derült ki, mit vettek át tőle: valahányszor saját gondolatára bukkant Szerb irodalomtörténetében, mindig odaírta mellé a lapszélre, hogy „én!” vagy „én”, a fejezetvégi bibliográfia rá vonatkozó tétele ellenére, mely szinte sohasem hiányzott; sőt amikor a Gyöngyösi-fejezetben „»mintha«-költészet”-ről olvasott, nyomban melléírta: „én mondtam!”, pedig számíthatott arra, hogy egyet lapozva ott találja az irodalomjegyzékben: „Horváth János, Barok izlés irodalmunkban, Napkelet, 1924”,⁴⁵ és csak a laikusok nem tudták volna ennyiből visszakeresni, hogy a fejezet melyik állítása származott innen.

Horváth szintéziseinek utalásrendjéből szintén bajosan vagy egyáltalán nem tisztázható, hogy a mindig példásan lelkiismeretes tudósnak esetenként mennyire volt, sőt mennyire *lehetett* módja ellenőrizni a másoktól átvett ismereteket, hogyan oszlik meg a felelősség aránya közte és forrásainak szerzői között, azaz végül ki és mennyiben szavatolja a leírt állítások helyességét. Nála válik szembeötlővé az ellenőrzés Toldy óta lappangó problémája: ha más gyűjtötte az anyagot, és más épít belőle, akkor nemcsak felelősségük oszlik meg, hanem egymásrautaltságuk rávilágít mindkettőjük fedezetének hiányaira: az anyaggyűjtő *még nem tudhatta*, pontosan mihez gyűjt, és nem ellenőrizhette a majdani felhasználást, az építő viszont *már nem ellenőrizheti* többé egymaga a nemzedékek felgyűjtötte dokumentumok hitelességét, ezért fokozottan ki van szolgáltatva az átvett anyag lappangó hibáinak. Ha mondjuk az irodalomtörténész kritikai kiadásokból idéz, mert nagyszabású feladata végzése közben nem nézhet meg minden egyes szövegforrást

kéziratban vagy eredeti megjelenési helyén, akkor pontosan úgy *hisz* szöveg gondozó elődjének vagy kortársának, ahogy Toldy egykori alapelve szerint sohasem volna szabad hinnie,⁴⁶ és ettől óhatatlanul nőni fog hibaszázaléka; másfelől viszont mire való a kritikai kiadás, sőt mire a tudományos közösség egész munkamegosztása és közteherviselése, ha egyáltalán nem támaszkodhatunk mások eredményeire. Miközben az irodalomtörténész feladata Toldy után egyre inkább az epikuséhoz hasonló építésre szűkült, fokozatosan másoknak engedve át az anyag feltárását és forráskritikai előkészítését, hallgatólagos eszményként megmaradt az önálló forrásvizsgálat (autopszia) egykor nyíltan hirdetett követelménye, lappangó kora pozitivistá előfeltevéseivel és belső problémáival, amelyekkel a XIX. század közepétől fogva intézményesülő és továbbra is egyszerezős irodalomtörténeteket létrehozó magyar tudomány egy évszázadig mind kevésbé tudott szembenézni, s a régről ismerős, de elméletileg alig vizsgált dilemmák még Horváth János pályafutását is végigkísérték.

Jól szemlélteti mindezt öregkori fő műve, *A reformáció jegyében*, amelynek már publikációja előtti viszontagságaiból kitűnik, hogy a szakirodalom (nevezzük így:) összegző használata, főleg állításonkénti hivatkozás nélkül, mennyire megnehezíti a határok megvonását másoktól vett mozzanat és saját hozzájárás között, szinte megállapíthatatlanná homályosítva mind az érdemnek, mind a felelősségnek megosztási arányát. (Míg az érdem pontos megosztását egy közösségi kultúrafelfogás jegyében nem kell fájlalnunk, elfogadva minden irodalomtörténeti mű többszemélyes, sőt valamennyire személyközi, végső soron tehát közösségi szerzőségét, vitatott esetekben problémát okozhat az egyes állítások és filológiai műveletek felelősségének elmosódása.) Mint egy újabb forrástanulmány dokumentálta, Horváth többévi várankoztatás után, 1952-ben, a még mindig kéziratban levő mű lektori véleményeivel szemben többek közt arra kényszerült, hogy Batizi András bibliai tárgyú elbeszélő versével kapcsolatban megvédje értelmezése kifogásolt mondatát, mely eredetileg így szólt: „Jónás próféta rideg, a bűnös Ninive pusztulását elváró faji fölény-érzete – (inkább nem prédikál a niniveieknek, semhogy megtérjenek, s duzzog, mert az Úr megkönyörült rajtuk) – az Úr irgalmassága előtt szégyent vallva tanítja a leckét, hogy Isten különbségtetés nélkül minden megtérő bűnösnek megbocsát.” Horváth kicserélte ugyan a lektorai (Révész Imre és Trencsényi-Waldapfel Imre) által leginkább hibáztatott kifejezést,⁴⁷ de a lektori véleményekre válaszoló levelében mentességül az éppen felhasznált szakirodalom illetékességére hivatkozott: „Jónás próféta »faji fölény-érzete« helyett »elfogultságát« írtam, noha azon a helyen a teológiai képzettségű Katona Lajos értelmezésére támaszkodtam; de a törölt kifejezést mindkét bírálóm helyteleníti; Révész egyebek közt azért is, mert ahhoz »óhatatlan fasiszta íz tapad«. Remélem, jelentésének olvasói Révész ekörüli fejtegetéseit nem fogják úgy értelmezni, mintha azokra én ad-

tam volna okot. Én u.i. éppen e »faji fölény-érzet« megszegyenítettését ismertettem Batizi éneke nyomán.⁴⁸ Csakugyan nem Horváth adott rá okot (hanem a történelem), de fogas kérdés, hogy mondatának jelentéséből pontosan mennyit lehet Katona teológiai képzettségével alátámasztani, illetve szerzői felelősségéből mennyit az (ekkor már fél évszázada halott) előddel megosztani. Igaz, Horváth (1953-ban megjelent) könyve végén a Batizirészre vonatkozó jegyzetek Katona *Magyar elbeszélő költészet a XVI. században* című előadás-sorozatára utalnak: „A bibliai epikáról Katona II. 50.”, illetve „Jónás humoráról u. az I. 305.”⁴⁹ – de a könyvatos kötetek hivatkozott lapjain és idevágó fejezeteiben Katona csak Jónás kétségéről, konokságáról és (mint Horváth) ridegségéről beszél, az inkriminált kifejezést nem használja, és közelébe is legföljebb akkor kerül, amikor megjegyzi, hogy Jónás történetéből Batizi a korabeli naiv bibliaértelmezés szellemében vonta le tanulságát, miszerint „Isten a megtérő bűnösnek, tekintet nélkül fajára, szívesen megbocsát”. Eltekintve most attól, hogy Katona szájából amúgy is mást jelentett volna a „faji fölény-érzet” az 1909/1910. tanévben, amikor szavait ifj. Kiss Gyula lejegyezte, mint Horváthéból jelenthetett 1952-ben, miután a II. világháború tragikusan átértelmezte a kifejezést (Révész Imre nemhiába írt „óhatatlan” jelentéstapadásról), Katona előadásának idevágó részeiből kiderül, hogy Horváth szöveghűségére törekvő, de többlapnyi szöveget pár mondatba sűrítő parafrázisában éppen a század eleji bibliatudomány Katona számára talán legfontosabb felismerése tűnt el, nevezetesen hogy az Úr szavait is a Jónás könyve keletkezési idejére jellemző zsidó mentalitás egyik kifejeződéseként lehet értelmezni. Eszerint Jónás és az Úr szembesített nézeteivel az ótestamentumi történet „a zsidóság fejlődésében egy nevezetes momentumot világít meg; azt a felfogást t.i., hogy a zsidóság már ezen prófétai korszakában a másfajta népekkel szemben enyhül és mintegy közeledik az újtestamentumi felfogás felé, a mely minden embert az Isten gyermekének tekint és már nem különbözteti meg az Istennek választott népét a többi, az Isten szeretetéből kizárt népektől [...]. Ennek a vallás- és erkölcstörténeti evolutionnak egyik fontos okirata mintegy ez a könyv és ennyiben is kiváló figyelmet érdemel összehasonlító vallás-, műveltség- és irodalomtörténeti szempontból és épen ennek tanulságai vannak az említett kis monografiában kiemelve és megvilágítva.”⁵⁰ Katona itt, mint idevágó fejtegetései elején közölte hallgatóságával, Hans Schmidt könyvére utal (*Jona. Eine Untersuchung zur vergleichenden Religionsgeschichte*, Göttingen, 1907); ahogy tehát Horváth már Katona koncepcióját, Katona annak idején Schmidtét használta föl értelmezéséhez, azaz Horváth voltaképpen egy *harmadkézből* származó gondolatmenetre is alapozott, a teológiai szakértelem pedig így legalább háromfelé oszlik Schmidt, Katona és maga Batizi között, akiről Katona megállapítja, hogy szóhasználata az újszövetségi párhuzamok tekintetbevételéről tanúskodik és „az ő papi műveltségének adja jelét”.⁵¹ Mindez arra vall, hogy

amikor Horváth valaki más szövegére és szakképzettségére (mint írja) *támaszkodott*, az ellenőrző vizsgálat még olyankor sem tud pontosabb eredményt felmutatni az igei metaforával jelölt filológiai művelet viszonylagosságánál és a felelősség homályos arányú megosztásánál, amikor meg tudjuk állapítani, ki kire vagy mi mire támaszkodik.

De nem mindig tudjuk megállapítani. Ha például *A reformáció jegyében* olvasása közben arra vagyunk kíváncsiak, hogy bevezetésében Horváth mire alapozta a török hódoltság vallási állapotairól festett mesteri, tömören gazdag, másfél lapnyi összképét (10–11.), ehhez a könyv végén annyi segítséget kapunk, hogy a „7–16.” lapokon „[a] köztörténeti áttekintés forrása főképp Szekfű Gyula kötete a H.-Sz.-ben, többször csak kivonatszerűleg”, és hogy ehhez járultak még „[b]izonyos adatok a millenniumi M. Történet Acsády-írta kötetéből” (egyikhez sem kapunk lapszámokat), valamint hogy Musztafa basa említett levele és a budai basa felszólítása hol (milyen új, nyomtatott forráskiadványokban) olvashatók (ezúttal lapszámmal), végül hogy a záróanekdotát (miszerint egy pasa letorkolta a Korinthust és Thessalonikát emlegető papot: törődjön csak Kiskocsord és Nagyokcsord dolgaival, ne a nagy szultán birtokaival) „Arany János is említi egy kiadatlan levelében. Idézi Voinovich »Arany János életrajza« II. 297. lapján”.⁵² Az utóbbi megjegyzés akaratlanul szemlélteti a másodkézből vett adat ellenőrzésének korlátait, holott ezúttal XIX. századi szövegről van szó, a Horváth számára különösen fontos nemzeti klasszicizmus korából, és éppen a számára legkedvesebb Aranytól. A levélnek Voinovich csak idevágó részletét idézi Arany-életrajza 1931-ben megjelent második kötetében, annyit téve hozzá, akkor még jogsan, hogy „55 jún. 8., kiadatlan”;⁵³ Horváth a maga könyve első (1953-as) kiadásában még egyáltalán nem használta ezt a (nyilván később észrevett) Arany-leletet, a másodikban (1957-ben) viszont már jegyzetei bevezetésében felhívja rá a figyelmet mint a második kiadás mindössze két új jegyzetének egyikére,⁵⁴ a jegyzet pedig Voinovich Arany-életrajzához irányítja az olvasót, holott ez az Arany László hagyatékából származó (vö. *Akadémiai Értesítő* 1899, 615. o., 860. sz.) levél 1953-ban már teljes szöveggel megjelent a Barta János szerkesztette *Arany János Válogatott Művei* IV. kötetében, tehát 1957-ben már nem volt jogos kiadatlannak nevezni, nem kellett volna egy részletének idézetére szorítkozni lelőhelyül, és egész szövegét akár nyomtatásban, akár eredetiben (az Akadémia kéziratárában) meg lehetett volna tekinteni. Efféle apró mulasztás persze mit sem vonhat le egy (ekkor már csaknem 80 esztendő) tudós nagyságából, mégis innen nézve és hasonló átvételei fényében lesz igazán sokatmondó és némileg ellentmondásos Horváth elvszerű tartózkodása a másodkézből vett ismeretekről. (Amikor például e könyv lektorai hiányolták a gazdaságtörténeti alapvetést, többek közt azt válaszolta nekik, hogy e kívánalomnak „megfelelő készültség és gyakorlat híjján” nem tehet eleget, a hozzá szükséges tudnivalókat „csak másod-harmad kézből”

vehetné, és a XVI. századi magyar gazdaság konkrétumairól nincsenek „megbízható” ismeretei.⁵⁵⁾ Szinte mindent megtett azért, hogy anyagát lehetőleg (vagyis ahol kell és lehet) áttételek kiiktatásával, elsőkézből vegye, de ez már neki, kora legkiválóbb irodalomtörténészének sem sikerülhetett, ugyanis ekkorra a feldolgozandó leletek halmaza egy személynek már kezelhetetlenül nagyra nőtt, a feladatot meg kellett osztani, s ő inkább az építészekét, mintsem a kőfejtőket választotta.

Irodalomtörténeti feladata átértelmezésében és egész tudósi szerepe testre szabásában ez ugyanúgy erői összpontosítását elősegítő művelet, és legalább olyan nagy horderejű újítás, mint a másikkal: az elődeinél (Toldytól Gyulain át Beöthyig) és egyik-másik kortársánál (Szerb) még megfigyelhető szépirodalmi munkásság kiiktatása a maga szerzői tevékenységéből, amelynek körében az alkalmi irodalomkritika és nyelvészeti cikkek mellett csakis az irodalomtörténet-írás maradt az egyetlen rendszeres és állandó közlési műfaja, illetve az egyetemi tanári életforma lényegretörő összességében, amelyet tréfásan, de maradandó érvénnyel határozott meg egyik levelében. „Általában tévedsz, ha azt hiszed, hogy én afféle régimódi egyet. tanár vagyok, aki mindenütt ott van, mindenben benne van, részvényes, igazgatósági tag, elnök, nagy mogul, s kéz, amely kezet mos, stb. Nem! Én modern egyetemi tanár vagyok: 1. tanulok, 2. tanítok. Egyebekre pedig szarok. Üdv!”⁵⁶⁾ Vegyük nagyon komolyan az elbűvölően vastkos humorú levél „modern” szavát, sőt az irodalomtanári szerep módosításának analógiájára nevezzük bátran az irodalomtörténeti feladat megosztását és szűkítését olyan modernizációnak, amelynek korabeli szükségességét Horváth tisztábban látta, módszertani problémáival együtt, mint bárki más. Az irodalomtörténeti szerepkört éppen azért tudta olyan termékenyen összeegyeztetni a modern egyetemi tanárával, mert a forrásfeltáró munka javát másoknak átengedve irodalomtörténeti szintéziseket és pályaképeket írt, amelyeket (mint egykor Toldy költészettörténetét) azonos módon egyetemi előadásokként lehetett kipróbálni. Ahogy az előző századok irodalmi tudatában felismerte és visszatekintve szükségesnek tartotta az irodalom fogalmának egyre szűkebb fokozatait, ugyanúgy ismerte fel és tartotta szükségesnek a maga korában az irodalomtörténeti és tanári szerepkör fokozatos szűkítését, majd egységbe illesztését. Írás, kutatás és tanítás ilyen átértelmezése tette lehetővé életműve megalkotását, amire párját ritkító tehetsége predesztinálta és a holtak nagy láncolatával szembeni tartozásérzete kötelezte. Már nem ő fejtette, de maga faragta köveit, és amit felépített belőlük, máig bámulatosan tornyosul. Nézzük meg jól, mondhatnánk egy régi emlékezés fordulatával, nemigen látunk hasonlót ebben az életben.

- 1 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, I–II, Pest, Athenaeum, 1872–1873³, II, 6–8.
- 2 Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1857. június 22., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 126.
- 3 Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1857. július 10., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 126.
- 4 BAJZA József, *Levelek a Kritikai Lapok III. füzeté iránt* = BAJZA József összegyűjtött munkái, I–VI, sajtó alá rend. BADICS Ferenc, Bp., Franklin-Társulat, 1899–1901³, IV, 324–325.
- 5 BEÖTHY Zsolt, *A Toldy-ünnepély napján: 1871 november 12-én*, Fővárosi Lapok, 1871/260, november 12., 1183.
- 6 Greguss Ágost üdvözlő beszéde Toldy Ferenczhez = *Toldy Ferencz írói arany ünnepe*, Pest, Kisfaludy-Társaság 1871 (a továbbiakban: TOLDY 1871), 42–43.
- 7 Szász Károly költeménye Toldy Ferenczhez = TOLDY 1871, 49–50.
- 8 BODNÁR Zsigmond *irodalmi dolgozatai*, Bp., Grimm és Horovicz, 1877, 134.
- 9 BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*, Bp., Athenaeum, 1920⁶, 139.
- 10 KÉKY Lajos, *Beöthy Zsolt*, Bp., Franklin-Társulat, [1924], 103–104.
- 11 HEINRICH Gusztáv, [*Megnyitó*], EPhK, XI, évf. (1887), III, füzet, 300.
- 12 HEINRICH Gusztáv, [*Megnyitó*], EPhK, XI, évf. (1887), III, füzet, 297.
- 13 Vö. NÉMETH G. Béla, *A rendszeres irodalomtörténeti munka első hazai folyóirata: A hetvenöt esztendő Irodalomtörténeti Közlemények* = *Uő, Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Magvető, 1976, 391–413.
- 14 HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976 (a továbbiakban: HORVÁTH 1976), 53.
- 15 BEÖTHY Zsolt, *A Toldy-ünnepély napján: 1871 november 12-én*, Fővárosi Lapok, 1871/260, november 12., 1183.
- 16 HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Bp., Pallas, 1922 (a továbbiakban: HORVÁTH 1922), 5–6, 509–510.
- 17 HORVÁTH János, *Szilády Áron emlékezete* = *Uő, Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956 (a továbbiakban: HORVÁTH 1956), 513–514.
- 18 Horváth János, *Petőfi fogadtatása az irodalomban*, Bpi Szle, 1913, 153. kötet, 434–464.
- 19 HORVÁTH János, *Szilády Áron emlékezete* = HORVÁTH 1956, 510.
- 20 HORVÁTH János, *Gyulai Pál: Egyetemi előadás (1927–1928)*, sajtó alá rend. KOROMPAY H. János, Bp., Argumentum, 1999, 87.
- Vö. Gyulai Pál Szabó Károlyhoz, 1863. augusztus 15., Szabó Károly Gyulai Pálhoz 1863. szeptember 9., Szabó Károly Gyulai Pálhoz, 1864. január 29. = *GYULAI Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*, sajtó alá rend. SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1961, 505., 507., 512.
- 21 HORVÁTH János, *Szilády Áron emlékezete* = HORVÁTH 1956, 511.
- 22 BEÖTHY Zsolt, *A Toldy-ünnepély napján: 1871 november 12-én*, Fővárosi Lapok, 1871/260, november 12., 1183.
- 23 *Magyar versek könyve*, szerk., bev. és jegyz. HORVÁTH János, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1942², 745.; HORVÁTH János, *Ady s a legújabb magyar lyra*, Bp., Benkő Gyula cs. és kir. udvari könyvkereskedése, 1910, 4–5.; HORVÁTH János, *Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete 1930/31. II. félév, 1931/32. I. félév*, kézirat. Megtekintését Korompay H. Jánosnak ezúton köszönöm.
- 24 Arany János Petőfi Sándorhoz, 1848. január 8. = ARANY János *összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XV, ARANY János *levelezése (1828–1851)*, sajtó alá rend. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975 (a továbbiakban: ARANY 1975), 167.
- 25 Arany János Szilágyi Istvánhoz, 1851. január 18. = ARANY 1975, 327.
- 26 Arany János Gyulai Pálhoz, 1854. január 21. = ARANY János *összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XVI, ARANY János *levelezése (1852–1856)*, sajtó alá rend. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982, 382–383.
- 27 Arany János Toldy Ferenchez, 1851. április 28. = ARANY 1975, 365–366.
- 28 Arany János Toldy Ferenchez, 1851. április 3. = ARANY 1975, 352–353.
- 29 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931 (a továbbiakban: HORVÁTH 1931), 296.
- 30 Arany János Szilágyi Istvánhoz, 1848. január 27.; Petőfi Sándorhoz, 1848. április 22.

= ARANY 1975, 173., 201. Vö. SZINNYEI Ferenc, *Arany a compositoról*, ItK, 1908, 129–138.; SZÉLES Klára, *A „compositio” Arany költészetében*, ItK, 1972/1, 63–73; DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1994², 103–111., 191–197., 295–317.

31 Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1857. július 10., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 126.

32 HORVÁTH 1976, 53.

33 Horváth János, *Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete 1930/31. II. félév, 1931/32. I. félév*, kézirat.

34 Horváth János Keresztury Dezsőhöz, 1934. május 23., Holmi, XI. évf., 1999/1, 83.

35 HORVÁTH 1931, 296.

36 Lásd erről ORLOVSZKY Géza, *A „rég Magyar irodalom” története: Vázlat = „Mint sok fát gyümölcse”: Tanulmányok Kovács Sándor Iván 60. születésnapjára*, szerk. ORLOVSZKY Géza, Bp., ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 1997, 95–105.

37 KERÉNYI Ferenc, *Horváth János Petőfi-képe* = VARGA L. 2003, 32.

38 HORVÁTH 1922, 5.

39 HORVÁTH 1922, 6.

40 HORVÁTH 1922, 5.

41 HORVÁTH 1931, 296.

42 HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása: magyar humanizmus*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1935, 285.

43 HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félévszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., 1957² (a továbbiakban: HORVÁTH 1957), 483.

44 HORVÁTH 1976, 53.

45 SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, I–II, Cluj-Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1934, I, 162., 164.; az „én!” vagy „én” széljegyzetre, I, 150., 168.

46 TOLDY Ferenc, *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a legújabb időig*, I–II, Pest, Heckenast Gusztáv, 1855–1857, I, VIII.

47 HORVÁTH 1957, 43.

48 Horváth János válasza a lektori jelentésekre, 1952. október 16-án; idézi KOROMPAY H. János, *Az irodalomtörténeti függetlenség dokumentumai Horváth János hagyatékában = Míves semmiségek / Elaborate trifles: Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára / Studies for Kálmán G. Ruttkay on his 80th birthday*, szerk. ITTZÉS, Gábor, KISÉRY, András, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2002 (a továbbiakban: ITTZÉS–KISÉRY 2002), 402.

49 HORVÁTH 1957, 487.

50 KATONA Lajos, *A magyar elbeszélő költészet a XVI. században*, I–II, előadásai után lejegyezte ifj. KISS Gyula, Bp., 1909–1910 (a továbbiakban: KATONA 1909–1910), I, 304.

51 KATONA 1909–1910, I, 302., vö. az egész idevágó fejtegetéssel, 298–306.

52 HORVÁTH 1957, 10–11., 485.

53 VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, I–III, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1929–1938, II, 297.

54 HORVÁTH 1957, 481.

55 KOROMPAY H. János, *Az irodalomtörténeti függetlenség dokumentumai Horváth János hagyatékában* = ITTZÉS–KISÉRY 2002, 403.

56 Horváth János Oláh Gáborhoz, 1925. december 21., közli TÓTH Endre, *Horváth János levelei Oláh Gáborhoz*, It, 1989/1, 111.